

Értekezésemnek célja annak a megmagyarázása volt, hogy miért és hogyan lehetnek latin nominativus-végződés nélküli latin átvételeink. Azt hiszem, egy részük átkerülésének módját talán sikerült megvilágítanom. MELICH JÁNOS.

Károlyi Gáspár bibliafordításának nyelvi hatásához.

Az idén 350 esztendeje annak, hogy Károlyi Gáspár bibliafordítása 1590-ben megjelent. E könyv megjelenése óta állandó hatást gyakorol olvasóira. Irodalmunkban nincs több olyan mű, mely Károlyi bibliájának hatásával régiség és állandóság tekintetében versenyezhetne. Ez a hatás természetesen kiterjed a magyar irodalmi nyelv fejlődésére is.

A Károlyi Gáspár bibliafordításával kapcsolatos magyar nyelvtörténeti problémák legnagyobb része még megoldásra vár. Ezek közé tartozik a Károlyi-biblia nyelvének szerepe irodalmi nyelvünk alakulásában. A XVI. század végén magyar irodalmi nyelvről beszélni még csak nagyon kezdetleges formában lehet. Legelső egységesítő lépés az irodalmi nyelv megalapozásához a feltűnőbb hangtani eltéréseknek, mint pl. az *i*-zésnek és *ö*-zésnek kiküszöbölése s az *e-ző* nyelvjárás ura'omra juttatása. Irodalmi nyelvünk alakulásának kezdő fokát ilyen nagyjában való hangtani egységesítés jellemzi. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN azonban helyesen mutat rá, hogy túlzás volna azt hinni, hogy ezt tisztán Károlyi Gáspár bibliafordítása döntötte el. Hiszen már 1590 előtt is igen jelentékeny írók ugyanazon nyelven írnak, mint Károlyi Gáspár. Kétségtelen, hogy a református egyházi irodalom nyelvének egységességére legdöntőbb hatással Károlyi Gáspár nyelve volt. Azonban a katolikus egyházi irodalom nyelvét a XVI. század végén a szintén *e-ző* nyelvjáráson író Telegdi Miklós és Monoszlai András hatása a Károlyi Gáspártól is jelzett nyelvjárási irányban dönti el. (Vö. TRÓCSÁNYI, Régi magyar nyomtatványok nyelve: A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve 10 : 14—5.)

A Károlyi-biblia nyelvi hatása a szókincs és szóláskincs terén kétségkívül legnagyobb és legáltalánosabb. A református egyházi irodalom, szónoklat nyelvén mindig volt bizonyos archaikus szín, s ez a nyelvi archaizmus, melynek alapforrása a Károlyi-biblia nyelve, az újabb irodalmi nyelvben egy bizonyos stílusréteggé, kifejező eszközzé fejlődött, s annak a nyelv-művészetben különleges hatáskeltő szerepe lett.

A Károlyi-biblia nyelve — archaikus jellege ellenére is — idők folytán bizonyos változásokon ment át. Az egyes egymás után következő kiadók nemesak a fordítás hibáit javították ki,

hanem az elavult szókat és kifejezéseket is a megfelelő újakkal cserélték ki. Számos bibliai eredetű kifejezésünknek nem az eredeti Károlyi-féle fordítás, hanem újabb, javított szövegei a forrása. Pl. ennek a Szamosháton följegyzett, de a köznyelvben is ismert közmondásnak: *Isten kezében vagyunk* — a következő bibliai hely a forrása: „(Isten) kezében van minden élő állatnak élete, és minden egyes embernek a lelke“ Jób XII. 10. Ámde ez a Károlyi-bibliának későbbi kiadásaiban van így, az eredeti Károlyi fordítás (még a Váradai Bibliában is) így hangzik: „(Isten) *hatalmában vagyon* minden élő állatnak élete, és minden ember tefténc lelke.“ Bibliafordításaink kiváló ismerője: ERDŐS KÁROLY, debreceni egyetemi tanár, egyik megjelenésre váró tanulságos dolgozatában rámutat arra, hogy az elavult *alít* 'vél, gondol' szónak milyen érdekes sorsa van az egymás után következő bibliakiadásokban. A legrégebb Károlyi- és Káldi-fordításokban még helyesen *alít* van, de idők folytán a nyelvtörténetben járatlan kiadók ezeket sajtóhibás alakoknak vélték és — a nélkül, hogy az eredetivel összehasonlították volna — egyszerűen átváltoztatták *állít*-ra.

A magyar nyelv bibliai eredetű szólásainak és közmondásainak legfőbb forrása — mint TÓTH BÉLA is rámutatott (Szájru! szájra 349—69) — Károlyi Gáspár bibliafordítása. De köznyelvünkben olyan bibliai szólások is élnek, melyeknek nem a Károlyi bibliája a forrásuk, hanem a Vulgata. Néhány ilyenre már TÓTH BÉLA rámutatott (i. m.). Ilyen eredetűnek tekinti a *siralom völgye* kifejezést is, mert csak a Vulgatában található meg ennek az eredetije: *vallis lachrymarum* (Psalm. LXXXIII. 76.). Károlyi fordításában az ennek megfelelő hely így hangzik: „által menvén *a' viz nélkül való völgyeken*“. TÓTH BÉLÁnak igaza van abban, hogy a *siralom völgye* kifejezés a Vulgatából ered, de kérdés, hogy kitől ered ez a magyar kifejezés. A Kulcsár-kódex a *vallis lachrymarum* kifejezést így fordítja: *syrafnak velgyebe*, Káldi pedig így: *könnyhullatások völgye*. A *siralom völgye* kifejezést Szenczi Molnár Albert zsoltaífordításában (1607.) találtam meg először. A NySz. adatai ennél későbbiek. Molnárnál a LXXXIV. zsoltaí megfelelő helye így hangzik: „Menvén a *siralom völgyén*, Ahol merő száraz minden.“ Érdekes, hogy Molnár francia eredetijében sem fordul elő a *siralom völgye* kifejezés: „Passe, pour te rendre ses voeux, Le vallon sec et sablonneux.“ Viszont a Károlyi-biblia újabb, javított kiadásaiban a megfelelő hely már így hangzik: „Átmenvén a *siralom völgyén*, forrásá teszik azt.“

Van végül néhány olyan bibliai eredetű kifejezésünk, melyet a magyar nyelv nem közvetlenül a bibliából merített, hanem idegenből, főként németből fordított le, tehát nyelvünkben voltaképen tükörszó. Ilyen pl. a *bűnbak*, a német *Sündenbock* fordítása. Mózes III. könyvének 16. részében fordul elő ez az Izrael bűneiért Árontól feláldozott bakkecske. Ilyen németből

fordított kifejezés az *agyaglábu kolosszus, agyaglábu óriás* is: *ein Koloss auf tönernen Füßen*. Forrása: Dániel II. 30—34.; Károlyi fordítása szerint: „ímé egy nagy állo-kép, ... *lábai egy részből, és egy részből cserépből.*“

Ugyancsak megoldásra váró kérdés a Károlyi-biblia hatása a népnyelvre. A Károlyi-bibliának állandó hatása volt és van a református magyar nép gondolkozására és nyelvére is. Számos népi kifejezést, szólást, közmondást jegyeztem föl, melyeknek forrását a Károlyi-bibliában találtam meg. A Károlyi-biblia hatásával a népre és nyelvére csak Molnár Albert zoltárfordítása vetekszik. Ez a két könyv: a biblia és a zoltárok századokon át legfőbb lelki táplálékai közé tartozott református magyar népünknek.

Mint egyik szatmármegyei református magyar falu szülöténék nagyon jól emlékezetemben van az a lelki környezet, melyben mint gyermek felnőttem, s amely mindennél jobban szemlélteti azon hatások módját és természetét, melyeket a nép a bibliából és Molnár Albert zoltárfordításából merített.

A mi falunkban gyermekkoromban nem volt szükséges a híveknek énekeskönyvet vinni a templomba, mert az énekeket mindenki könnyv nélkül tudta. Azelőtt pedig, míg orgona nem volt, egy iskolásfiú hangosan diktálta az énekeket. Hogy mennyire ismerte az énekeket a legegyszerűbb ember is, mutatja a következő eset. Gimnáziumi tanuló koromban nyári vakáción voltam otthon. Az aratók este hazajöttek vacsorálni. Az egyik idős napszámos megkérdi tőlem, mint tanuló diaktól, hogy meg tudnám-e mondani, hányszor fordul elő a *Krisztus* szó Szenczi Molnár Albert zoltárfordításában. Természetesen nem tudtam. Tőle tanultam meg, hogy kétszer fordul elő, mégpedig a II. zoltár 1. versében és a XXVIII. zoltár 6. versében. Mindjárt utánanézttem és a mondott helyeken meg is találtam a *Krisztus* szót. Édesapám és édesanyám a zoltárokat és az énekeskönyvet könnyv nélkül tudta, nagyapám lefekvéskor zoltárokat énekelve aludt el. Mi gyermekek a zoltárból és bibliából tanultuk meg a folyékony olvasást. A zoltáron és biblián kívül egyéb (pl. szórakoztató) könyvet édesapánk nem szívesen látott a kezünkben. Szüleim csupán elemi iskolát végeztek. Egyszer, mikor fennhangon olvastam nekik, a bibliában előkerült ez a kifejezés: „Megölik még a *falra huggozóját* is.“ Elemi iskolát végzett édesapám meg tudta nekem magyarázni, hogy ez a kifejezés a 'kutyát' jelenti. Ha kora nyári reggel fölkeltem és lesétáltam a kertbe, már a második szomszédunkban gyomlálás közben ott énekelte Zsófi néni a kifogyhatatlan zoltárokat, de nem a mai elrontott, mesterségesen leegyszerűsített stílusban, hanem eredeti glissandoival gazdagon felékesítve. Egy öreg nagynénénk, ki kitűnő mesélő volt, már egész kicsiny korunkban megismertetett bennünket a bibliai szent történetekkel. Csakhogy ezeket olyan megkapóan tudta elbe-

szélni, hogy azóta soha nem hallgattam, sem nem olvastam ezeket olyan megrendüléssel. Gyermekkoromban én már nem ismertem falunkban olyan embert, aki a bibliát többször is végig olvasta volna, de az azelőtti időkből emlegettek egy Szigethi Boldizsár nevezetű falunkbeli nemesek hadnagyát, aki a bibliát többször is átolvasta, mégpedig hangos szóval, hogy dörgő hangja az utcára is kihallszott. Egyszer egy csufondáros ember megkérdezte tőle, hogy — ha olyan sokszor elolvasta a bibliát, — meg tudná-e mondani, hogy a Zebedeus két fiának ki volt az apja. Erre a ravasz találós kérdésre azonban nem tudott megfelelni Szigethi bácsi, s ez nagyon bántotta.

A nép ajkán élő költészetnek és zenének külön értelmé, külön funkciója van. Ezt mondhatjuk a nép ajkán élő egyházi énekekről, s ezek közt Dávid király zsoltárainak Molnár-féle fordításairól is. A nép ajkán élő világi és egyházi dal a népi lélek megnyilvánulása, valóságos életjelenség. Mikor a nép ösztönösen dalol és énekel, dalának és énekének külön szerepe, külön értelme van. Éneke és dala mögött valamely élmény, gondolat, vágy stb. rejlik, s a dalban, amely épen foglalkoztatja a lelkét, érzése kifejezést talál s vele meg is könnyebbül. Az egyéni kifejezésen kívül nagy szerepe van az egyházi és világi éneknek a közösségi érzés kifejezésében is az istentiszteletek, egyházi és világi ünnepek, szokások alkalmával.

Azonban bármily közel álltak a nép szívéhez a szent könyvek, a hit dolgait magyarázni a nép nem tartotta feladatának. Erre azt mondta: „Pap gondja a miatyánk!“ Aki egyszerű, tanulatlan létére a hit dogmáiba ártotta magát, azt a nép kicsúfolta: „Nagy pap ez a Zsófi kegyetlen! Ez a Zsófi nagyobb pap, mint tiszteletes uram!“

Természetes és érthető, hogy olyan területeken, ahol a néplelek ily szoros kapcsolatban van a bibliával és a zsoltárokkal, a nép nyelvében, világszemléletében e kapcsolatnak megfelelő hatások élnek.

Az alábbiakban szülőfalum: Egri, szatmármegyei falu népnyelvéből kísérek meg kimutatni ilyen hatásokat. Köztük néhány máshonnan való adat is van. Általában azt tartják, hogy a biblia nyelve a református magyar nép nyelvére és gondolatvilágára volt erősebb hatással. Egri színmagyar falu; lakói csaknem mind reformátusok.

Az alább kimutatott nyelvi hatások részben bibliai eredetű szavak és nevek, részben pedig bibliai eredetű szólások és közmondások.

Ábrahám kebele. Előfordul a következő szólásban: *Vigyáz, mer éküdelek az Ábrahám kebelibe!* (elhúzom a nótádat, eloltom a gyertyádat). Békésen följegyezte VÉGH JÓZSEF. Vö. Lukács XVI. 22. „Lőn pedig, hogy meg halna a' koldus, és vitetné az angyaloktól az Ábrahám kebelébe.“

Ádám. A következő szólásban: *Rokon Ádámruell, Évdrül, meg a sánta barackfárull* ([irónikus szólás] 'nem rokon'). Békésen is följegyezte VÉGH JÓZSEF.

ádámcsutka ~ fn. 'Adamsapfel'. A néphagyomány szerint Ádámnak, mikor Isten szavát hallotta, ijedtében a tiltott alma csutkája a torkán akadt. Így keletkezett a nevezett testrészt.

András ~ 'bibliai eredetű férfinév'. Változatai: *Andris, Endre, Bandi*. A tizenkét apostol egyike; vö. Máté IV. 18., Márk I. 16., II. 18.

Anna ~ 'bibliai eredetű női név'. Vö. Lukács II. 36.

apostol: *apostol* fn. 'Apostel'. A következő szólásban is: *Az apostolok szekerinn, pl. megy valahová* (tréfásan: 'gyalog').

arat. Km. *Ki mint vet, úgy arat.* Vö. „a' ki fűkőn vét, fűkőn arat, és a' ki bővön vét, bővön arat.“ Pál II. Kor. IX. 6.

Aron ~ 'bibl. er. férfinév'.

atya. Km. *Tiszteld apádat és anyádat, hoty hosszú ideig é'jj a főüdünn.* Vö. II. Móz. XX. 12.

Bálám szamara ~ 'nagy számár'. *Te, Bálám szamara! Hogy monthattál ijét?* Vö. Móz. IV. könyve XXII. 21—35.

behemót l. **Mahomed ember.**

Benjámín: *Bénijámín* 'bibl. er. férfinév'. Alakváltozata: *Béni*. Vö. I. Móz. XXXV. 18.

Bertalan: *Bertalan*, 'bibl. er. férfinév'. Változata: *Berti*. Egyik apostol neve.

Betlehem. ~ 1. 'Jézus szülőhelye'; vö. Máté II. 1. 2. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem neve a szamosháti nép ajkán: *Betlehem Gábör*. 3. *betlehem* 'gyertyával kivilágított csillag, vagy hordozható kis házikó a betlehemi jelenetet ábrázoló bábukkal'. Karácsony előestéjén házról házra hordozzák a betlehemesek.

Dániel: *Dániel* 'bibl. er. férfinév'. Változata: *Dani*. A bibliában egyik próféta neve.

Dávid, -né l. **Szent Dávid, -né.**

disznó. Km. *Nem disznónak valóy a gyömbér, maktull is mekhizik a.* Vö. Máté VII. 6.: „ne adgyátoc a' mi fzent az ebeknec, fe ne hányátoc a' difznoc eleibe a' ti gyöngyötököt.“ — *Nem disznóy örára valóy az aranyperec, vaskarika is jóy bele.* Vö. Példabesz. XI. 22.: „Mint a' difznó orrában az aranyperetz, olyan a' fzip fzfzonyi állat, a' melynec nincsen okofsága.“

égbekiáltó vétek: *égbekijátóy vétek* 'nagy vétek'. Vö. I. Móz. IV. 10.: „A' te atyádfiánac vére kiált én hozzám a' földről“.

Egyiptom: *Egyiptom* 'Aegyptus'. I. Móz. XLI. 57.

Erzsébet ~ 'bibl. er. női név'. Vö. Luk. I. 57.

Eszter: *Eszter* 'bibl. er. női név'. Vö. a bibliában: Eszter könyve.

Éva ~ 'bibl. er. női név'. Vö. I. Móz. III. 20. A következő szólásban is: *Éva jánya* (= kíváncsi nő). Vö. német *Evastochter*. L. még **Ádám**.

Filep ~ 'bibl. er. családnév'. A tizenkét apostol egyike. Vö. Máté X. 3.

Gecsemáné kert. A következő szólásban: (*Hová mész?*) *Kimék a Gecsemáné kërbe* (tréfás kitérő válasz). Följegyezte Békésen VÉGH JÓZSEF.

Gedeon ~ 'bibl. er. férfinév'. Változata: *Gedi*. Vö. Bir. VI. 11., 22., 24.

góliát: *góliát* 'óriás'. *Valóságos góliát*. *Ojam, mint egy góliát*. I. Sám. XVI. 4. — II. Sám. XXI. 19. szerint a filiszteusok óriás bajnoka: *Góliáth*.

gyarapodik. Sz. *Gyaporoggyatok, sokasoggyatok, mint a rakamazi kolompér* (tréfás áldás). Vö. I. Móz. I. 22.: „És megáldá azokat Isten, mondván: *Szaporodjatok és sokasodjatok*.“

gyehenna ~ 'a pokol tüze'. *Hun a gyehennába jártál?* **K.**¹ *De csak erőtette a vőny gyehenna* (= a vén pokolra való, a vén gazember). — **II. Gyehenna**. Szatmárnémetiben így hívták azt a városrészt, ahol a bordélyház volt. Vö. Máté V. 22.: „méltó a' *Gehennánac* tűzére“. L. még i. h. X, 28.

Habakuk: *Habakukk* 'a próféták egyike'. *Jeremiás, Habakukk! Mekszóultalt már a kakukk*. (Nd.)

harag. Km. *Ne mennyē le a nap a te haragoddál* (= amely napon összevesztél, igyekezzél ugyanaznap ki is békülni). Vö. Pál: Eféz. IV. 26.: „a' nap ne mennyen le a' ti *haragotokon*“.

hét szűk esztendő: *Ojā fōsvēm, mint a hét szűk esztendőj* (mondják a zsugori emberről). Vö. I. Móz. XLI. 30.

hisz. Km. *Alkōr hiszem, ha látom*. Vö. János IV. 48.: „*Ha jeleket és csodákat nem láttok, nem hisztek*.“

idő. Km. *Mindentek ideje van*. Vö. Préd. III. 1.: „*Min-den dolognac ideje vagyon*“.

Isten ~ 'Gott'. Jelzői: *teremtőj, élőj, jój, kegyelmes, szent, szencsē'ges, bőldog, öreg, atyaságos, menybéli, atya Isten*. Bibl. er. szólások és közmondások: *Az Isten egy rosszē'r száz jójt is megvēr, egy jójē'r száz rosszat is megáld* (= Isten nagyon tud büntetni és áldani). Vö. Pál: Róm. V. 18.: „miképpen egy nec engedetlensége által sokan bűnősōc lōttenec; azonképpen egy nec engedelmsége által fokban igazac léfz nec.“ I. Móz. XVIII. 26.: „És monda az Ur: Ha találāndoc Sodoma várofában ötven igazat, mind az egēlz hely nec meg-kegyelmezec azokért.“ — *Az Isten nevit hijába fél ne vedd* (mondják a könnyen esküdözōnek vagy a káromkodōnak). Vö. II. Móz. XX. 7. — *Ha az Isten is ugy akārja, vagy: ha élőnk, így meg így teszünk*. Vö. Jakab IV. 15.: „Holott ezt kellene

¹ K. = képes használat.

mondanotok: *Ha az Úr akarja és élünk im ezt, vagy amazt fogjuk cselekedni.* — *Ha Isten velem, ki ellenem?* Róm. VIII. 31. — *En Istenem, ne haggy el!* (felsóhajtás.) Máté XXVII. 46. — *Az Istē velünk van.* Vö. Máté I. 23. — *Isten nevé'be* (= ingyen). Vö. Ján. XVI. 23. — *Isten adta.* Vö. Jób I. 2. — *Ha a jót elvettük Istentől, a rosszat is el köl venné.* (Szárazberek, KUPÁN ISRVÁN szóbeli közlése.) Vö. Jób. II. 10. — *(Gyere győrsabbann), az Istem mekfizeti!* (Kolozsvárt hallottam) Vö. Ézs. XXXV. 4.; Jer. XXV. 14. — *Mos cseppent az Istem markába* (= most került szerencsés helyzetbe). Vö. Ézsaiás XLIX. 16.: „Imé, az én markaimba met-szettek fel téged“. — *Isten kezébe vagyunk.* Vö. Jób XII. 10.: „(Isten kezében van minden élő állatnak élete, és minden egyes embernek a lelke.“ — *Isten láttya lelkeket.* Vö. Példabesz. XVI. 2.: „a' lelket vizsgálja az Úr.“

ítél. Km. *Ne ité'í, hogy ne ité'ltessél* (= ne feszegesd folyton a mások hibáit). Vö. Máté VII. 1.: *Ne itéllyetec, hogy ne itéltesetec.*

ítélet: *it'ellet 1.* 'szörnyű idő, orkán, égháború, istenítélet'. *Jāi, nagy it'ellet vóyt itt a másnap! Fussunk hazafele, mēr jön az it'ellet!* **2.** 'Isten átka, ostora'. *Aj fel mán, te kis it'ellet!* Vö. Ezékiel XIV. 21.

ítélet-idő: *it'ellet-időü* 'égháború, orkán'. L. *ítélet*.

ítéletnapig: *it'elletnapig* 'a végtelenségig'. *Élvárhatod aszt it'elletnapig is! It'elletnapik se csinájja az aszt meg.* Vö. Máté XII. 36.

János ~ 'bibl. er. férfinév'. Változatai: *Jani, Jancsi*. A bibliában egyik apostol neve. Vö. *Szent János*.

Jehova ~ 'Isten'. Indulatos beszédben: *Tuggya a Jehova, hová lett!*

Jézus ~ 'Jesus'. *Jézus, Mária! Mi csinátál a ruháddal?* (Rémült felkiáltás.) A néphit szerint akármilyen esős idő jár, egy héten legalább egy napig jó időnek kell lenni, hogy Szűz Mária megszáraszhassa a kis Jézus pellenkáját.

jó mag: *jóu mag* (irónikusan) 'jó pipa, jóféle, jó massa'. *Hé, jóu mag vaty te!* Vö. Márk IV. 20., Luk. VIII. 15.

Jónás: *Jóynás* 'egyik próféta neve'. A néphit szerint szombaton hosszas eső idején is derült idő szokott lenni, hogy *a Jóynász gatyíja mekszáraggyō vasárnapra.*

jordán: *jördán* (tréfásan) 'zsidó'. *It járt a vé' jördán.* A bibliai *Jordán* folyó nevéből.

József: *Jóuzsef, Jóuzsep* 'bibl. er. férfinév'. Változatai: *Jóuska, Jóuzsi*. Vö. I. Móz. XXX. 24. stb.; Máté I. 18.

Judás ~ 'Jézus áruló tanítványa'. **K.** *Te, árullóu Judás!* (mondják az árulkodónak.)

Kána ~ 'galileai város neve'. Előfordul egy népdalban: *Ugy mekforgatták Maglólnát, Hogy lerukta a patkóuját,*